

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 341-352.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1448522>

 ÜMMET SOYDEMİR*

ÖZ

Ermenilerin, MÖ 13. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü takiben meydana gelen Frig göçleriyle Kimmerlerin Urartu işgali arasında Urartu bölgesine geldikleri kabul edilmektedir. Urartuların zayıflamasıyla bölgeye hâkim olan Ermeniler, bölgenin ticaret yollarının kavşak noktası olmasından dolayı uzun yıllar Bizans, İran ve Arap imparatorluklarının hâkimiyeti altında naharar adı verilen krallarına tabi olarak yarı feodal bir yapıda yaşamışlardır. Bizans İmparatorluğunun bölgeyi istila ve ilhak politikasıyla bu bölgede yaşayan Ermenilerin bir kısmı önce İç Anadolu'ya ve oradan da Çukurova bölgesine göçe zorlanmışlardır. Bu göçler neticesinde Çukurova bölgesinde Ermeni nüfusunun yoğunluğu artmış ve nihayetinde Kilikya Ermeni Baronluğu kurulmuştur. Maraş ve çevresinde Ermeniler tarafından kurulan ilk siyasi teşekkül, Philaretos Brakhomios'un tesis ettiği prensliktir. Bizans ordusu kumandanlarından olan Philaretos, Malazgirt savaşında yenilen Romanos Diogenes'in tahtan indirilmesinden sonra Maraş'a gelmiştir. Anadolu'daki otorite boşluğundan istifade eden Philaretos, bölgedeki haydut Ermeni çetelerini kendi etrafında toplamış ve küçük bir prenslik kurmuştur. Maraş ve çevresi Selçuklu Devleti hakimiyetine girdikten sonra ihtida ederek Müslüman olan Philaretos'a şehrin yönetimi Melikşah tarafından geri verilmiştir. 1104 yılında Haçlı işgaline uğrayan Maraş ve çevresi 1149'da I. Mesud'un hükümdarlığı döneminde Türkiye Selçukluları topraklarına katılmıştır. I. Mesud'tan sonra tahta çıkan II. Kılıç Arslan tarafından Emir Hüsameddin Hasan Maraş valiliğine getirilmiş ve Maraş XIII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Hüsameddin Hasan'ın soyundan gelen valiler tarafından yönetilmiştir. Maraş ve çevresinde 1240 senesinde başlayan Babaî İsyanı ve ardından 1243 Köseadağ Savaşı yenilgisi Türkiye Selçuklu Devleti'nin otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştur. Fırsattan istifade etmek isteyen Kilikya Ermenileri 1259 senesinde Maraş'ı işgal etmişlerse de şehir 1292'de Memlûkluların eline geçmiştir. Bu tarihten bir yıl sonra Ermeniler şehri tekrar işgal etmişler beş yıl Ermeni işgali altında kalan Maraş 1298'de yeniden Memlûk hakimiyetine girmiştir. Bölgedeki Bozok ve Ağaçeri Türkmenlerini etrafında toplayan Zeyneddin Karaca 1337'de Dulkadirli Beyliğinin temelini atmıştır. Anadolu coğrafyası XI. Yüzyıldan itibaren başlayan fetihlerle Türkleşmiş, Ermeniler hâkim unsur olan Türklerle bir arada yaşamaya başlamıştır. Bu durum ise iki toplum arasındaki karşılıklı kültürel etkileşimi beraberinde getirmiştir. Osmanlı döneminde Ermeniler ve Türkler arasındaki kültürel etkileşim başta şer'iyye sicilleri olmak üzere Şikâyet ve Ahkâm defterlerindeki hükümlerden okunabilmektedir. Bu defterlerde Ermenilerin devletle ve Müslüman ahaliyle olan münasebetlerine dair yüzlerce örnek bulunmaktadır. Maraş'ın XVIII. yüzyıldaki şer'iyye sicilleri günümüze kadar gelememiştir. Ancak Divân-ı Humâyûn Şikâyet Kalemî defterlerinden şikâyet ve ahkâm defterlerindeki çok sayıdaki hüküm Ermenilerin XVIII. yüzyıl Maraş'ında devletle ve Müslüman ahaliyle olan münasebetlerine dair bir çerçeve çizmeye imkân vermektedir. Bu defterler, Maraş mahkemesinde davalarına çözüm bulamayan Müslümanların ve Ermenilerin Divân'a müracaat etmeleri üzerine Maraş'ın adli ve idari görevlilerine gönderilen emirleri ihtiva etmektedir. Bu emirler, kendi kethüdalarını seçme hakları olan Ermenilerin çoğunlukla Müslümanlarla aynı mahallelerde yaşadıklarını, şehrin ileri gelenleriyle yakın ilişki kurduklarını, ortak ticari faaliyetlerde bulduklarını, mahkemelerde bir Müslümanı vekil olarak tayin ettiklerini hatta Müslümanlarca tesis edilen vakıf müesseselerde görevlendirildiklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Maraş, Ermeni, Sosyal Hayat, Zimmi Kethüdası.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: ummetsoydemir@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0982-2225.

ABSTRACT

It is accepted that Armenians came to the Urartu region between the Phrygian migrations following the collapse of the Hittite Empire in the 13th century BC and the Cimmerian invasion of Urartian. Armenians, who dominated the region with the weakening of the Urartians, lived in a semi-feudal structure for many years under the rule of the Byzantine, Iranian, and Arab empires, subject to their kings called Naharar, as the region was the crossroads of trade routes. With the Byzantine Empire's policy of invasion and annexation of the region, some of the Armenians living there were forced to migrate first to Central Anatolia and then to the Cukurova region. As a result of these migrations, the density of the Armenian population in the Cukurova region increased, and eventually, the Armenian Barony of Cilicia was established. The first political organization established by Armenians in Maras and its surroundings was the principedom established by Philaretos Brakhomios. Philaretos, one of the commanders of the Byzantine army, came to Maras after the dethronement of Romanos Diogenes, who was defeated in the Battle of Manzikert. Taking advantage of the lack of authority in Anatolia, Philaretos gathered the bandit Armenian gangs in the region around himself and established a small principality. After Maras and its surroundings came under the rule of the Seljuk State, the city's administration was given back to Philaretos, who was converted to Islam by Meliksah. Maras and its surroundings, which were invaded by the Crusaders in 1104, were annexed to the territory of the Turkish Seljuks in 1149, during the reign of Mesud I. Geography of Anatolia XI. It became Turkified with the conquests that started in the 19th century, and Armenians began living together with the Turks, the dominant nation. This situation brought about mutual cultural interaction between the two societies. The cultural interaction between Armenians and Turks during the Ottoman period can be read from the provisions in the Complaints and Ahkam books, especially the Shari'iyye registers. There are hundreds of examples in these notebooks about the relations of Armenians with the state and the Muslim population. However, many provisions in the Complaints and Rules books of the Divân-ı Humâyûn (Supreme Court in Ottoman Empire) Complaints Office date back to the 18th century of the Armenians. It allows us to draw a framework for the relations with the state and the Muslim population in Maras in the XVIII. Century. These books contain the orders sent to Maras's judicial and administrative officials upon the requests of Armenians and Muslims who could not find a solution to their cases in Maras's court and applied to the Dîvân (Council) with the claims that they were treated unfairly. These orders show that Armenians, who had the right to elect their own chamberlain, mostly lived in the same neighborhoods as Muslims, established close relationships with the city's people of rank, engaged in joint commercial activities, appointed a Muslim as their deputy in the courts, and even were assigned to foundation institutions established by Muslims.

Keywords: Maraş, Armanian, Social Life, Non-muslim Representantive.

GİRİŞ

Ermeniler, Doğu Anadolu'da uzun yıllar İran, Bizans ve Arap imparatorluklarına tabi küçük krallıklar hâlinde yaşamışlardır. İbrahim Yinal'ın komutasındaki Selçuklu kuvvetlerinin 1048 Doğu Anadolu seferi ile Erzurum şehri ele geçirilmiştir. Böylelikle tarihte ilk kez çoğunlukla Ermenilerin meskûn olduğu bir şehir Türklerin eline geçmiştir.¹ Bu tarihten itibaren, iki toplum Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde yüzlerce yıl sürecek bir arada yaşama süreci başlamıştır. Ne var ki Osmanlılar tarafından Millet-i Sadıka olarak adlandırılan Ermeniler ile ilgili meseleler özellikle XVIII. yüzyıldaki misyonerlik faaliyetleri neticesinde yoğunlaşmıştır.² Nihayet Ermeniler XIX. yüzyılın son çeyreğinde Avrupalı devletlerin teşvikiyle bağımsızlık hareketlerine kalkışmışlardır.³ Bilhassa 1887'de ve 1890 yıllarında kurulan Hınçak ve Daşnaksutyun adlı Ermeni komitalarının kanlı terör eylemleriyle çok sayıda Türk hayatını kaybetmiştir. Bu terör eylemleri ve düşmanla iş birliği yapmaları sebebiyle 27 Mayıs 1915'te Ermenilerin Osmanlı ülkesi sınırları içindeki çatışma bölgelerinden uzak şehirlere göç ettirilmesine karar verilmiştir.⁴

Bu göç esnasında, hastalık, eşkıya saldırısı gibi sebeplerle meydana gelen can kayıplarını Ermeniler yıllardır uluslararası sahada Türkiye'yi siyaseten zor bir durumda bırakmak için propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Bu sebepten Türk-Ermeni ilişkileri bugüne kadar Türk ve yabancı tarihçiler tarafından birçok açıdan ele alınmıştır. Ancak bu araştırmaların çoğunda mesele siyasi tarih açısından ele alınmaktadır. Türk-

¹ Erdi Öztürk, *Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI-XV. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2023, s. 24.

² Kemal Beydilli, "Tehcir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 40, Ankara 2011, s. 319.

³ Sina Akşin, "Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi (A General Appraisal of the Armanian Issue)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* C. 50, 2015, s. 90.

⁴ Beydilli, *agm*, s. 320.

Ermeni ilişkilerinin tarihini inceleyen çalışmaların başında, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler⁵ adlı araştırma gelmektedir. Bu çalışmada Selçukluların Anadolu'yu fethi sırasında yaşanan gelişmeler, Ermenilerin Anadolu'nun farklı bölgelerinde kurdukları siyasi yapılar ve Selçuklularla münasebetleri ele alınmaktadır. Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim XI.- XV. Yüzyıllar⁶ adlı doktora tezinde ise başlangıcından XV. yüzyıla kadar Türk ve Ermeni toplumları arasındaki kültürel etkileşimi ele alan bir çalışmadır. İki toplum arasındaki kültürel etkileşimi ele alması sebebiyle çalışmamız açısından kıymetli bir çalışmadır. Araştırma, Ermeni papazlarınca yazılan kolofonlardan ve Ermenice kroniklerden yararlanılarak hazırlanmış olmasından dolayı iki toplum arasındaki kültürel etkileşimi farklı bakış açılarıyla yansıtmaktadır.

XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme⁷ adlı çalışma ise 1500-1600 yılları arasında Ermenilerin Anadolu coğrafyasındaki dağılımını, nüfusunu ve göç hareketlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu araştırma esas olarak XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayanmaktadır. Bilindiği üzere tahrir defterleri Osmanlı dönemi şehirlerinin nüfuslarını tahmin edebilmek için başvuru olan önemli kaynaklardır. Maraş'ın son tahriri XVI. Yüzyılın ikinci yarısında yapılmış, bu tarihten sonra şehrin tahriri yapılmamıştır. XVI. yüzyılda Maraş'ta Ermeni yerleşimlerine yer veren bu araştırma Ermenilerin XVIII. yüzyıldaki nüfusları hakkında tahminde bulunmaya imkân vermektedir. Yine, XVI. Yüzyılda Çukurova'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme⁸ ve Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu'da İcra Ettiği Meslekler⁹ adlı araştırmalar da Ermenilerin sosyal hayattaki yerlerini gösterdikleri için konumuz açısından önemli çalışmalardır. Yine, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu¹⁰ adlı araştırma da çalışmamız için yol gösterici olmuştur.

Maraş Ermenileri XIX. Yüzyıl¹¹ adlı araştırma ise Ermenilerin 1800'den 1900'e kadarki dönemde şehirdeki nüfuslarını, sosyo-kültürel müesseselerini ve şehrin sosyal hayatındaki yerlerini ele alması açısından önemlidir. Bu araştırmanın haricinde Maraş Ermenileri hakkında çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bunların büyük çoğunluğu Ermeni isyanları ve I. Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı yıllarında işgalci güçlerle yaptıkları iş birlikleri hakkındadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi bugüne kadar hem Türkiye hem de Maraş Ermenileri hakkında yüzlerce araştırma bulunmaktadır. Fakat Ermenilerin XVIII. yüzyılda Maraş'ın sosyal hayatındaki yerini gösteren müstakil bir araştırma bugüne kadar yapılmamıştır. XVIII. yüzyıl merkezî otoritenin zayıflamasıyla âyan adı verilen yerel güçlerin taşrada nüfuzlarını arttırdıkları bir dönemdir. Bu sebeple çalışmada söz konusu dönemde Maraş Ermenilerinin sosyal hayattaki konumlarına odaklanılmış, konu araştırma eserleriyle birlikte arşiv belgeleri ışığında ele alınmaya çalışılmıştır. Esasında sosyal tarih araştırmalarında en önemli kaynakların başında şer'îye sicilleri gelmektedir. Ancak Maraş'ın XVIII. yüzyıl şer'îye sicilleri günümüze kadar gelemediği için bu defterlerin boşluğu Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Şikâyet ve Ahkam defterleri ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bilindiği gibi, bu defterler bir şekilde haksızlığa uğrayıp taşra mahkemelerinde davalarına çözüm bulamayan ahalinin bizzat Divân'a giderek veya arzuhal göndererek haklarını aramaları üzerine şikâyetlerinin kaydedildiği defterlerdir. XVIII. Yüzyılda Maraş'ta yaşayan Ermenilerden ve Müslüman ahalden haksızlığa uğradıkları iddialarıyla Divân'a müracaat edenlerin arzuhallerine binaen Maraş'a gönderilen hükümlerdeki ifadeler Maraş Ermenilerinin sosyal hayattaki yerleri hakkında önemli ipuçları içermektedir.

Ermenilerin şehrin Müslüman ahalisi ve yöneticileriyle olan ilişkilerini ele almadan önce gayrimüslimlerin Osmanlı dönemindeki hukuki statülerinden kısaca bahsetmek konumuzun daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır.

1. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri

Tarih boyunca genellikle çoğunlukta olan hâkim gücün mensupları, azınlık grupları kendilerinden aşağıda görmüşlerdir. Bunun doğal sonucu olarak devletler, hâkimiyetleri altındaki dinî azınlıklara ayrı hukuki statüler tanımıştır. Kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinin müesseselerini miras olarak alan Osmanlı Devleti de tebaası olan gayrimüslim azınlıklara İslam hukuku çerçevesinde haklar tanımıştır.

⁵ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

⁶ Öztürk, *agt.*

⁷ Seyran Aktaş Batar, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020.

⁸ Seyran Aktaş, "XVI. Yüzyılda Çukurova'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 23, 2015.

⁹ Seyran Aktaş, "Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu'da İcra Ettikleri Meslekler (XVI. Yüzyıl)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 33, 2020.

¹⁰ Gülcan Avşın Güneş, *16.-17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015.

¹¹ Nejla Günay, *Maraş Ermenileri XIX. Yüzyıl*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

İslam, esas olarak insanları Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde iki zümre olarak kabul etmiştir. İslam hukuku, gayrimüslimleri de kendi içlerinde müşrikler¹² ve ehl-i kitap olmak üzere ikiye ayırmıştır.¹³ Ehl-i kitap olarak kabul edilen Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler ise İslam'ın yüksek hakimiyetini tanımaları şartıyla ilk dönemlerden itibaren İslam ülkelerinde yaşayabilmişlerdir.¹⁴ Gayrimüslimler, devletle yaptıkları zimmet anlaşmasından dolayı *ehl-i zimme* ya da *zimmi* olarak da adlandırılmıştır.¹⁵ Zimmet anlaşmasıyla İslam ülkesinde oturma hakkı kazanan zimmilerin canları ve malları ile din ve ibadet hürriyetleri İslam devletinin teminatı altına alınmıştır. İslam ülkesinin vatandaşı olan zimmiler dış ve iç tehlikelere karşı devlet tarafından korunur ve vatandaşı olarak devlete cizye ve haraç adlı vergileri öderlerdi.¹⁶

Osmanlı ülkesinde birçok farklı din ve mezhebe mensup topluluklar bir arada yaşamıştır. Osmanlı Devleti gayrimüslim toplulukları *Millet Sistemi*¹⁷ adı verilen bir sistemde teşkilatlandırarak yönetmiştir. Gerçi son yıllarda Osmanlı Devleti'nde böyle bir sistem bulunmadığına yönelik savlar ortaya atılmıştır. Bu savlardan biri merkezîyetçi özelliğini şiddetle koruyan Osmanlı Devleti'nin kendi içinde otonom bir idareye izin vermeyeceği düşüncesine dayanmaktadır.¹⁸ Braud ve Lewis gibi müsteşrikler ise tarafgirâne bakış açılarıyla bu sisteme yönelik eleştiriler ortaya koymuşlardır.¹⁹ Millet Sistemi ister kabul isterse ret edilsin Osmanlı Devleti fethettiği bölgelerdeki gayrimüslimlerin fetihden önceki durumlarının korunması geleneğine son yıllarına kadar sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.²⁰

Bu yönetim sisteminde esas ilke İslam ülkesinde yaşayan herkese, dinî kurallarıyla ilgili olmayan hususlarda dinleri ne olursa olsun eşit hukuki hükümler uygulanmasıdır. Bu durum Müslüman bir devletin hakimiyetinde yaşayan gayrimüslimlerin İslam hukukuna tabi olmalarıyla ilgilidir. Muamelat ve ceza konuları da bu kapsama dâhildir.²¹ Bu sebeple devlet evlilik, boşanma, nafaka, velayet gibi özel hukukun alanına giren konularda gayrimüslimlerin kendi dinî hükümlerine tabi olmalarına izin verirken ceza hukuku açısından içki içme suçu gibi bazı istisnalar haricinde muamelat ve ceza konularında İslam ceza hukukuna tabi kılmıştır.²²

Millet sisteminin temelleri Fatih Sultan Mehmet'in saltanatında atılmıştır. Kendisini Rum Kayzeri olarak addeden devletini Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak gören²³ Fatih, İstanbul'un fethinden sonra boşalan patriklik makamına yeni bir patrik seçilmesini istemiş; Georges Scholarios, "Genadios" adını alarak patrik olmuştur. Rumeli'nin ve Anadolu'nun dışında Mısır, Suriye, Kıbrıs ve Rus Ortodokslarının yönetimi Genadios'un başında bulunduğu İstanbul Rum Patrikhanesine verilmiştir.²⁴ Fatih, Yahudilerin temsilcisi olarak ise Bizans döneminde de hahambaşı olan Rav Moşe Kapsalı'yi görevlendirmiştir.²⁵ Fetihden sekiz yıl sonra, 1461'de psikopos Hovagim'i ve ileri gelen Ermeni hanelerini Bursa'dan getirtip İstanbul ve Galata'ya yerleştiren Fatih, patriklik fermanıyla Hovagim'e de Rum Patriğine tanınan haklara eşit olarak Anadolu ve Rumeli'deki Ermenileri idare yetkisini vermiştir.²⁶

Devletin yaptığı bu idari düzenlemeler gayrimüslimlerin devletle ve diğer topluluklarla münasebetlerine yöneliktir. Dolayısıyla kendilerine mahsus koyulan belli başlı kurallara uydukları sürece gayrimüslim toplulukların günlük yaşantılarına ve içişlerine müdahale edilmesi söz konusu değildir. Ayrıca, cemaat yönetimlerinin iç istikrarının ve düzeninin kendisi için faydalı olduğunu gören devlet, cemaat liderlerinin otoritesini daima desteklemiş ve gerektiğinde kendi kolluk kuvvetleriyle onların yanında yer almıştır.²⁷ Taşrada, genellikle kocabaşı olarak bilinen bu cemaat liderleri, gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları vergileri toplayıp resmî görevlilere teslim eden aracılarıdır.

¹² Mustafa Fayda, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 428.

¹³ Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 516.

¹⁴ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı C.4, Ed. Güler Eren*, Ankara 1999, s.198.

¹⁵ Ahmet Yaman, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 434.

¹⁶ Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64/1, Ankara 2015, s. 171-193.

¹⁷ İber Ortaylı, "Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi c.30*, Ankara 2020, s.66-70; Nuri Adıyeke, Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 20/60, 2014, s. 348.

¹⁸ Mustafa Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Teb'anın İdrasinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak "Ruhani İltizam Sistemi", *Divân İlmî Araştırmaları Dergisi*, C. 14, 2003, s. 67-84.

¹⁹ Güneş, *agt.*, s. 15.

²⁰ Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Yayınevi, İstanbul 2019, s. 290.

²¹ Ahmet Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 11, 2008 s. 261.

²² Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 8.

²³ Güneş, *agt.*, s. 17.

²⁴ Ercan, *agm.*, s. 203.

²⁵ Hatice Doğan, "Hahambaşılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Ankara 2020, s. 513.

²⁶ Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, s. 669.

²⁷ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, C. 4, Ankara 1999, s. 239.

2. Devletle Gayrimüslimler Arasındaki Aracılar: Zimmi Kethüdarları

Maraş'ta gayrimüslim ahali ile devlet arasında aracı olan görevliler belgelerde *zimmi kethüdası*²⁸ olarak adlandırılmışlardır. Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı taşrasında gayrimüslim cemaatlerin liderlerine kocabaşı²⁹ denilmiş ve bunlar kendi toplulukları tarafından seçimle belirlenmişlerdir. Buna rağmen 1733 Ağustos'unda Dîvân'a şahsen müracaat eden Ermeni Markoy'un *abâ 'an cedd* (nesilden nesile) Ermenilerin kethüdası olduğunu söylemesi dikkat çekici bir durumdur.³⁰ Her ne olursa olsun seçilen kethüdanın göreve başlayabilmesi için seçim sonucunun şehrin kadısına tescil ettirilmesi zorunludur.³¹ İsimleri tespit edilebilen zimmi kethüdarlarının hemen hepsi gayrimüslimdir. Ancak Dayı Mustafa'nın şikâyeti üzerine kaleme alınan Şubat 1739 tarihli bir hükümden Müslümanların da Ermenilere kethüda olabildikleri anlaşılmaktadır.³²

Devlet ile Ermeni ahali arasında aracılık eden zimmi kethüdarları bu makamın beraberinde getirdiği mali imkânlardan istifade etmişler, bazı zimmi kethüdarları devletin belirlediğinden fazla vergiyi gayrimüslim reayadan toplayıp zimmetlerine geçirmişlerdir.³³ Bu gibi yollara tevessül eden kethüdarlar, kimi zaman merkezden gönderilen memurlar tarafından yargılanmışlardır.³⁴ Kethüdalık makamının maddi kazanç teminine müsait olması sebebiyle XVIII. yüzyılda Maraş'ta âyanlık³⁵ unvanını elde etmek için verilen mücadelelere benzer mücadeleler zimmi kethüdalığı unvanını elde etmek için de yaşanmıştır.³⁶ Örneğin, 1721'de Dîvân'a arzuhal gönderen Aşcıoğlu Ovannis, şehrin Arkıcıyan, Kumarlı, Bektutiye, Kuyucak, Çukuroba, Seksenler, Etmekçiyan, Hatuniye, Şeyhli, Şekerli, Akdere, Acemli, Zimmiyan ve Çomaklı mahallelerinde yaşayan gayrimüslimlerce kethüda olarak seçildiğini ancak bazı gayrimüslimlerin kendisini bu görevden aldurmaya çalıştıklarından şikâyet etmiştir. Ovannis'in şikâyeti üzerine Maraş naibine gönderilen Ağustos 1721 tarihli emirle Ovannis'in vazifesine kimsenin müdahale etmemesi istenmiştir.³⁷ Bu emre rağmen müdahaleler devam etmiş olmalı ki 1724'te Ovannis bu kez İstanbul'a kadar giderek şikâyetlerini Dîvân'da dile getirmiştir.³⁸ Bundan sonra da Aşcıoğlu Ovannis kethüdalık hizmetine devam etmiş ancak 1728'de bir kez daha vazifesine haksız yere müdahale edildiği için Dîvân'a müracaat etmiştir.³⁹

İstanbul'a giden bir grup Ermeni'nin şikâyeti üzerine H.Cemâziyelahir 1143 sonlarında (Ocak 1731) kaleme alınmış bir başka hüküm Ovannis'ten sonra zimmi kethüdalığını elde etmek için çetin mücadelelerin yaşandığına işaret etmektedir. Söz konusu grubun iddialarına göre kethüdalığa önce Dukan ve Kesah Markar isimli gayrimüslimler getirilmiş onlardan sonra bu görev İskender'e verilmiş ancak selefleri İskender'e rahat vermemişlerdir.⁴⁰ Yine aynı grubun iddiaları üzerine yazıldığı düşünülmemiş bir başka hükümden, Kesah Markar ehl-i örfle iş bilirliği yapıp gayrimüslimlerden zorla akçe topladığı iddiasıyla şikâyet edilmektedir.⁴¹ Rakiplerinin kendisini şikâyet edeceğini bilen Boğazkesen Mahallesi sakinlerinden Kesah da aynı günlerde Dîvân'a müracaat etmiştir. Kesah, kethüda seçildiği hâlde bazı gayrimüslimlerin haksız yere vazifesine müdahale ettiklerinden yakınınca, Ocak 1731'de Kesah'ın vazifesine müdahale edilmemesi için Maraş'a emir gönderilmiştir.⁴² Hangi tarafın haklı olduğu şikâyetlerdeki ifadelerden anlaşılacak şekilde Ocak 1734'te Dîvân'a müracaat eden Kesah Markar'ın bu tarihte hâlen şehrin zimmi kethüdalığı vazifesini yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁴³ Bundan sonra bir süre zimmi kethüdalığı hakkında Dîvân'a bir şikâyet yansımamıştır. Ancak, Mart 1738 tarihli bir hükümden ismi belirtilmeyen bir zimmi kethüdası yine vazifesine müdahale edildiğinden dert yanmaktadır.⁴⁴ Görüldüğü üzere zimmi kethüdarlarının hemen hepsi Ermeni'dir. Ancak 1739'da şehrin zimmi kethüdasının Dayı Mustafa adında bir Müslüman olması oldukça dikkat çekici bir husustur.⁴⁵

²⁸ Mehmet Canatar, "Kethüda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2022, s. 332.

²⁹ DİA, "Kocabaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 141.

³⁰ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 142, s. 267.

³¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 101, s. 85.

³² BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 160, s. 59.

³³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 148, s. 295.

³⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 146, s. 343.

³⁵ Daha geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Âyan", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. II, 1979, s. 40-42.

³⁶ Maraş'ta âyanlık mücadeleleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Zahit, Ümmet Soydemir, "XVIII. asırda Maraş'ta Ayan Ailelerinden Dulkadiroğulları ve Bayezidoğullarının İktidar Mücadelesi" *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 17/2, 2022.

³⁷ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 88, s. 191.

³⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.101, s. 85.

³⁹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.115, s. 837.

⁴⁰ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.125, s. 256.

⁴¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.129, s. 210.

⁴² BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.130, s. 75.

⁴³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.143, s. 131.

⁴⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.159, s. 50.

⁴⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.160, s. 59.

3. Ermeniler ve Müslüman Ahali ile Münasebetleri

Stratejik konumu sebebiyle Maraş, Bizans ile Araplar arasında sık sık el değiştirmiş nihayet 960'lı yıllarda Hamdaniler'in elinden şehri alan Bizans 1085'deki Türk fetihlerine kadar şehre hâkim olmuştur.⁴⁶ Bizans İmparatorluğunun Doğu Anadolu'yu ilhak siyaseti neticesinde bu bölgedeki Ermeni nüfusu büyük ölçüde İç Anadolu ve Çukurova bölgesine göçe zorlanmıştır.⁴⁷ Ermenilerin Maraş çevresindeki varlıkları bu döneme rastlar.⁴⁸ XI. yüzyılın ikinci yarısında çete lideri ve Bizans İmparatorunun müttefiki olarak ortaya çıkan Ermeni Philaretos Brachamios Maraş ve çevresinde küçük bir krallık kurmuştur.⁴⁹ Maraş, Emir Buldacı tarafından fethedilince Philaretos önce Urfa'ya gitmiş, buranın da fethedilmesi üzerine 1087'de Melikşah'ın yanına giderek bağlılığını bildirmiş ve ihtida etmiştir. Maraş'ın yönetimi tekrar Müslüman olan Philaretos'a verilmiştir.⁵⁰

Philateros'un ölümünden sonra 1096'da Haçlılar tarafından ele geçirilinceye kadar Maraş'ın yönetimi Ermenilerin elinde kalmıştır.⁵¹ 1151'de Haçlıların elinden şehri kurtaran Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud, şehrin yönetimini Elbistan merkez olmak üzere oğlu Kılıçarslan'a vermiştir Şehir 1192'de kısa bir süre Kilikya Ermenilerinin hakimiyetine girdiyse de 1. Gıyaseddin Keyhüsrev 1208'de Maraş'ı tekrar Anadolu Selçuklu topraklarına katmış, Hüsâmeddin Hasan'ı yeniden yönetime getirmiştir.⁵² Maraş ve çevresi XIV. Yüzyılın ilk yarısında Dulkadirli Türkmen hanedanının eline geçmiş 1515'te Osmanlı hâkimiyetine girene kadar Dulkadirli hanedanı şehrin hâkimi olmuştur.⁵³

Bilindiği üzere Osmanlı şehirlerinde insanların sosyal hayatları büyük oranda, cami merkezli kurulan mahallelerde şekillenmiştir. Ortaylı, Osmanlı mahallelerinin ekonomik durum ve yaşam biçimine göre değil dinî aidiyete göre şekillendiğini ifade etmektedir.⁵⁴ Esasında XVI. yüzyılda nefsi-i Maraş'ta yani bugünkü Ulu Camii ve Kapalı Çarşı'nın çevresinde kurulmuş olan şehirde, gayrimüslim nüfus yaşamamaktadır.⁵⁵ Civar köy ve kasabalarda yaşayan Ermenilerden bir kısmı XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında meydana gelen Celâli İsyanlarının yarattığı kargaşa ortamında Kemer, Zeytun, Firnos ve Andırın nahiyelerine bağlı köylerini⁵⁶ terk ederek şehre yerleşmişlerdir.⁵⁷ Ermenilerin köylerinden kalkarak şehre yerleşmeleri bazı sipahilerin gelirlerinin azalmasına yol açınca bu sipahiler şehre yerleşen Ermenilerden ya zorla vergi almaya ya da onları köylerine iskân etmeye çalışmışlardır.⁵⁸ Böyle durumlarda kadıya ya da şeyhülislama başvurarak köylerine dönmeyen Ermeniler, XVIII. yüzyılda Maraş'ın Arkıcıân, Kumarlı, Bektutiye, Kuyucak, Çukuroba, Seksenler, Etmekçiyan, Hatuniye, Şeyhli, Şekerli, Akdere, Acemli ve Çomaklı mahallelerinde Müslümanlarla komşu olarak yaşamışlardır.⁵⁹

İki toplumun bir arada yaşama kültürü çalışma hayatında da görülmektedir. Örneğin Aralık 1721'de Maraş Kalesi'nin su yolunun tamirinde Manas isimli bir Ermeni görevlendirilmiştir.⁶⁰ Yine kalenin 1761 yılındaki demircisi Manuk isminde bir Ermenidir.⁶¹ Şeyh Mahallesi'ndeki Şeyh Camii'nin tamir işlerinin Serkis oğlu Samin⁶² isminde bir Ermeni'nin uhdesine verilmiş olması ise Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşama kültürünü gösteren dikkat çekici bir örnektir.

Ermeniler, şehrin yönetici zümresi ve Müslüman ahali ile olan içtimai, idari ve ticari münasebetleri neticesinde ortaya çıkan meselelerde Maraş mahkemesinin kararından memnun olmayınca Divân'a şahsen müracaat ederek ya da arzuhal göndererek çözüm aramışlardır.⁶³ İşte bu arzuhallerdeki ifadeler Ermenilerin şehrin yönetici zümresi ve Müslüman ahali ile olan münasebetleri hakkında fikir vermektedir. Şöyle ki, Müslümanların şikâyetlerinde olduğu gibi Ermenilerin şikâyetlerinde de ehl-i örfün kanunsuz olarak aldığı vergiler ve alacak verecek meseleleri en çok dile getirilen hususlardır. Defalarca yasaklanmasına rağmen, Müslüman ahaliiden Selâmiyye, Kaftan Baha, Devr Akçesi gibi çeşitli adlar altında alınan usulsüz vergiler gayrimüslimlerden Kilise Akçesi, Keferi Akçesi adı altında kendi dindaşları olan kethüdaları tarafından

⁴⁶ Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.1; İlyas Gökhan, "Arapların Fethinden Selçuklular Zamanına Kadar Maraş", *Belleten*, C. 73/266, Ankara 2009, s. 66.

⁴⁷ Ersan, *age*, s. 37.

⁴⁸ Aktaş, *agt*, s. 568.

⁴⁹ Ernst Honigmann, "Marash", *The Encyclopedia Of Islam*, Vol. VI, Leiden 1991, s. 506.

⁵⁰ Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 193.

⁵¹ Ersan, *age*, s. 43.

⁵² Gündüz, *agm*, s. 193.

⁵³ Besim Darkot, "Maraş", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1997, s. 311.

⁵⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 18.

⁵⁵ Solak, *age*, s. 48.

⁵⁶ Batar, *agt*, s. 571.

⁵⁷ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.107, s. 186.

⁵⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 42, s. 361.

⁵⁹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 88, s. 191.

⁶⁰ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1157, s. 82.

⁶¹ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1135, s. 42

⁶² (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1145, s. 91

⁶³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 80, s. 483.

toplanmıştır.⁶⁴ Öyle ki bu hukuksuz vergi talepleri ile baş edemeyen gayrimüslimler 1723'te Zeyton Köyü ahalisinin yaptığı gibi Divân'a müracaat ederek köylerinin idarî sınırlarını değiştirmek istemişlerdir.⁶⁵

Bu hukuksuz vergi taleplerinin gayrimüslimlerin dinî inançlarıyla ilgili olduğu düşünülmemelidir. Eğer öyle olsaydı sosyal hayatın her alanında baskıya ve ayrımcılığa maruz kalmaları gerekirdi ki tespit edilen arşiv belgeleri gayrimüslimlerin en azından Maraş'ta baskıya maruz kalmadan Müslümanlarla iç içe yaşadıklarını göstermektedir. Örneğin, Maraşlı Hacı Mehmet'in arzuhâli üzerine Haziran 1731'de Maraş müftüsü Sünbülzâde Mehmet Efendi'ye gönderilen emirde, şehrin Ermenilerinden Busan'ın Hacı Mehmet ile ticaret ortağı olduğu görülmektedir.⁶⁶ Bir başka gayrimüslim-Müslüman ortaklığı Ulemâdan Şeyh Seyyid Hasan ile Zaraf Hamî'nin 1734'te Divân'a şahsen müracaat etmeleri üzerine kaleme alınan hükme yansımıştır. Yalnız bu hükümde Şeyh Seyyid Hasan ile Zaraf Hamî Divân'a giderek Maraşlı Osman oğlu Ahmet'ten vadesi dolan alacaklarını tahsil edemediklerini dile getirmeleri dikkat çekicidir. Zira hükümde borcun nedeni belirtilmemekle birlikte alacaklıların borcun vadesinin dolmuş olduğunu söylemeleri Osman oğlu Ahmet'e muamele-i şer'iyeye⁶⁷ ile borç verdiklerini düşündürmektedir.⁶⁸

Müslümanlarla ortak ticaret yapan gayrimüslimlerin şehrin âyanı yani ileri gelenleri ile kurdukları samimi ilişkiler sayesinde kimi zaman davalarda Müslümanların önüne geçebildikleri 1728 Ekim'inde hakkını aramak için İstanbul'a kadar giden Rahime isimli bir dulun arzuhalinde⁶⁹ bariz bir biçimde görülmektedir. Rahime'nin arzuhalinden anlaşıldığına göre Sarhoş oğlu Boğos, Rahime'nin oğlu Mehmet'in sarhoşluğundan istifade ederek kocasının mihr-i müaccel olarak Rahime'ye verdiği iki yüz kuruş değerindeki evi Mehmet'ten sadece yirmi kuruşa almıştır. Rahime, Maraş'ta hakkını aramaya çalışsa da Sarhoş oğlunun âyandan Dulkadiroğlu Mustafa'yla arasının iyi olması sebebiyle netice elde edememiştir. Şehrin yönetiminde söz sahibi olan âyan zümresi ile ilişkilerini kendi menfaatleri için kullanan diğer gayrimüslimlerse Maraşlı tüccar Yagop ve oğlu Boğos'tur. 1727/1728'de Kayserili Haçedor isimli bir gayrimüslimle ortak ticaret yapan Yagop ve oğlu Bogos ticaretten elde ettikleri gelirden ortakları Haçedor'un hissesine düşen payı ödememişlerdir. Birkaç yıl alacağını tahsil etmeye çalışan Haçedor Divân'a müracaat etmiş, Maraşlı Yagop ile oğlunun, şehrin âyanına dayanarak borçlarını ödemediklerini dile getirmiştir.⁷⁰

1734 Şubat'ında Divân'a müracaat eden Bektutiye Mahallesi sakinlerinden Yeniçeri İsmail'in şikâyetinde görüldüğü üzere şehrin Müslüman ahalisinin bazılarının Ermenilere karşı tutumu da şehrin âyanından farklı değildir. Öyle ki bazı Müslümanlar Ermenilerle yakın ilişkiler kurmuştur. Hatta bu yakınlık gayrimüslim Ermeni'yle ittifak edip bir Müslümanın evini basma derecesine ulaşmıştır.⁷¹ İki toplumun ne derece iç içe olduğunu gösteren hadiselerden biri de Şehrbâni isimli Müslüman kadının⁷² Haznedarlı Mahallesi'nden Manuk⁷³ isimli bir gayrimüslimin evinde cinayete kurban gitmiş olarak bulunmasıdır. Ne yazık ki bu cinayet davasıyla ilgili iki şikâyet kaydında da katil ve cinayet sebebinden bahsedilmediği için Şehrbâni'nin kim tarafından ve ne sebeple öldürüldüğü bilinmemektedir. Ancak cinayet sebebi ne olursa olsun bu iki kayıt o günün şartlarında Müslümanlarla Ermenilerin arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerine dair somut misallerdir.

Zikredilen misallerden anlaşılacağı üzere gayrimüslimler; İslam topraklarında rahatça yaşasalar da Müslümanların kültür, örf ve âdetlerinin korunması için sosyal hayatta bazı sınırlamalarla karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin, gayrimüslimler kıyafetleriyle Müslümanlara benzeyemezler, evleri Müslümanların evlerinden yüksek olamazdı. Müslümanları rahatsız etmeden ibadet edebilirler fakat padişah izni olmadan kiliselerini tamir ve inşa edemezlerdi. Şehir içinde ata binemez, silah taşıyamazlardı.⁷⁴

Maraş'ta XVIII. yüzyılda gayrimüslim Ermenilerin inançları sebebiyle sosyal hayatta kısıtlamaya maruz kaldıklarını gösteren yalnızca bir vaka tespit edilebilmiştir. Bu vakada Serkis isimli Ermeni, Müslüman

⁶⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 121, s. 330.

⁶⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 104, s. 147.

⁶⁶ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 129, s. 32.

⁶⁷ Muamele-i Şer'iyeye hakkında daha geniş bilgi için bk. Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, 2007.

⁶⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.145, s. 272.

⁶⁹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.119, s. 84. "Rahime nam hatun gelüb bundan akdem vefat eden zevci Şa'ban nam kimesne Maraş'da vaki Bostancı Mahallesinde mutasarrif olduğu menzilinin hâl-i hayâtında zevci mezburenin mihr-i muaccelesine bedel huzur-i müsliminde verüb mezbur dahi menzil-i mezbure mülkiyet üzere mutasarrıf olduğu müş'ir hücceti şer'iyyesi olub ve oğlu Mehmet tarafından bey'e... vekil eyleyüb bir vechle dahil icab etmez iken oğlu mezbur Mehmet sekrân olduğu halde mezbureden habersiz Sarhoş oğlu dimekle maruf Bogos nam zimmi oğlu mezburu iğfal ve iki yüz kıymetli menzil-i mezburu bin yüz otuz senesinde yirmi gurişta iştirâ ve mezbure habir olub idida eyledikde zimmi-i mesfûr vekilin olan oğlundan aldum yedimde hüccet vardır deyu âyandan Dulkadiroğlu Mustafa nam mütegalibeye istinad ile fuzuli teaddi ve bi-gayr-i hakk zabt idüb hilaf-ı şer' şerif gadr ve teaddi eylediğin bildirüb...

⁷⁰ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.148, s. 76.

⁷¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.143, s. 165.

⁷² BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.125, s. 471.

⁷³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.116, s. 58.

⁷⁴ Özel, *agm*, s.24-26; Bozkurt, *age*, s.8.

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

komşularından Sipahi İncirzâde Mehmet'in rızası olmadan Hatuniye Mahallesi'nde bir ev satın alınca Dîvân'a taşınmıştır. Evin gayrimüslime satılmasını istemeyen İncirzade Mehmet, bir Müslümana satılması için şeyhülislamdan aldığı fetva ile Dîvân'a müracaat edince başkentten Maraş beylerbeyine gönderilen Haziran 1729 tarihli emirle satışın iptal edilmesi ve evin bir Müslümana satılması emredilmiştir.⁷⁵ Bu hükümde mahallede başka Ermeni hanesi olup olmadığı belirtilmese de Zimmi kethüdası Aşcıoğlu Ovannis'in Dîvân'a sunduğu 1721 tarihli hükümde Hatuniye Mahallesi, Ermenilerin Müslümanlarla birlikte yaşadığı mahalleler arasında sayılmaktadır.⁷⁶ O hâlde niçin İncirzade Mehmet Serkis'in ev satın almasını iptal ettirmek istemiştir? Bu sorunun cevabı ne yazık ki hükümde bulunmamaktadır. Her ne olursa olsun, yüzyıllık dönemde benzer bir şikâyetin Dîvân'a yansımaması az ilerde görüleceği üzere gayrimüslimlerin bir Müslümanı kendi temsilcisi olarak seçmeleri, Müslümanlarla ortak ticari faaliyetlerde bulunmaları İncirzade Mehmet'in şikâyetinin münferit bir hadise olduğunu göstermektedir.

4. İhtida Eden Ermeniler

İhtida, sözlük anlamı olarak doğru yolu bulmak, gerçeğe ulaşmak olup terim olarak inançsız ya da başka bir dine mensup birinin İslam'ı benimsemesini ifade eder. İhtida eden kimseye ise mühtedi denir.⁷⁷ İhtida, uzun bir zaman diliminde bireysel şartlarla belirlenen karmaşık ve yavaş bir süreçtir.⁷⁸ Bu süreçte siyasi, iktisadi, psikolojik ve sosyo-kültürel faktörler etkilidir. Bunlardan günahkârlık duygusu, yaşanan travmalardan kaynaklı iç çatışmalar psikolojik faktörler; başka din mensuplarıyla temaslar sosyo-kültürel faktörler olarak kabul edilegelmiştir.⁷⁹

Osmanlı toplumundaki ihtidaların hangi sebeplerle meydana geldiği hakkında kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi İslam'ın kabulünün resmî bir kurum huzurunda gerçekleştirilmesinin zorunlu olmamasıdır.⁸⁰ Her ne kadar böyle bir zorunluluk olmasa da bir gayrimüslimin ihtida ettikten sonra cizye, ispence gibi vergilerden muaf olması sebebiyle ihtidalar şeriyeye sicillerine ihtida ilamı⁸¹ şeklinde kaydedilmişlerdir. Bu ilamlarda mühtedinin eski ve yeni adı, kendi isteği ile İslam'ı seçtiği ve kelime-i şهادet getirdiği gibi hususlar belirtilmekte; mühtedinin sosyal statüsü, yaşı, ekonomik durumu gibi özelliklerine yer verilmemektedir.⁸²

Maraş'ın XVIII. yüzyıl şer'iyeye sicilleri günümüze kadar gelmediğinden söz konusu dönemde Maraş'ta kaç gayrimüslimin ihtida ettiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan hurufat defterlerindeki iki kayıta 1721'de İslam ile şereflenen Mehmet bin Abdullah'a Şubat 1721'de Alaüddevle Vakfı fazlasından almak üzere günlük 10 akçe,⁸³ İmâret-i Nebeviye Vakfından da günlük 6 adet ekme tahsis edildiği ifade edilmektedir.⁸⁴ O günün şartlarında müderrislerin gelirlerinin günlük 10 ile 20 akçe arasında olduğu göz önünde bulduğunda, Mehmet'e hatırı sayılır bir gelir tesis edildiği ortaya çıkmaktadır. En önemli kuruluş gayeleri Allah'ın rızasını kazanmak ve hayır elde etmek olan vakıf müesseselerinin mühtedileri gerek maddi gerek manevi yönden desteklemiş olmaları muhakkaktır. Bu tahsisler Mehmet'in fakir olmasıyla mı ilgiliydi yoksa gayrimüslimlerin İslam dinine girmelerini teşvik için miydi? Eğer gayrimüslimlerin ihtida etmeleri için vakıflardan böyle tahsisatlar yapılıyorsa niçin yüz yıl boyunca Mehmet'ten başkasının ismi hurufat geftelerine geçmedi? Mevcut kayıtlar ışığında bu sorulara cevap vermek maalesef mümkün değildir.

Mehmet ihtida ettikten sonra 23 yıl kadar yaşamış, 1746'da vefat edince cihetleri Abdulmuttalip Halife'ye tevcih edilmiştir.⁸⁵ Vakıflarda kaide bir cihetin mutasarrıfı ölünce, cihetinin oğluna ya da bir yakınına tevcih edilmesidir. Cihetinin oğlu ya da bir yakınına değil de başkasına tevcih edilmesi; Mehmet'in (eğer varsa) çocuklarının Müslüman olmadıklarına işaret etmektedir.

6. Ermenilerin Mabetleri

Arapça ibadet mastarından türetilen ve "ibadet edilen yer, ibadethane" anlamına gelen mabet, bir dinin mensuplarının belli zamanlarda tek başlarına ya da toplu olarak ibadet ettikleri mekândır. İbadet, tarih öncesi çağlardan bu yana hemen her dinin esas unsuru olmuş ve insanlar, mensup oldukları dinlerin inanç esasları

⁷⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.120, s. 545.

⁷⁶ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.88, s. 191.

⁷⁷ Ali Köse, "İhtida", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, s. 554.

⁷⁸ Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 97.

⁷⁹ Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara, 2008, s. 33; *Tanrıya Sığınmak Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 60; Osman Çetin, *Sicillere göre Bursa'da ihtida hareketleri ve sosyal sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 60-68.

⁸⁰ Köse, *agm*, s. 555.

⁸¹ İlam hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "İ'lâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 72-73.

⁸² Ahmet Köç, Sicillerden İhtidaları Okumak: Tanzimat Öncesinde Ankara'da Mühtediler" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1/2, 2014, s. 9.

⁸³ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1157, s. 79.

⁸⁴ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1148, s. 68.

⁸⁵ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1148, s. 68.

ÜMMET SOYDEMİR

çerçevesinde ibadet edebilecek mabetler inşa etmişlerdir.⁸⁶ Hristiyanların mabetleri Arapça kaynaklarda Kenisa, bia, deyr, umr, kalâye, savmaa gibi isimlerle anılmıştır.⁸⁷ Türkçedeki “Kilise” kelimesi Arapça kenisenin değişmiş şeklidir.⁸⁸

İbrahim Solak'ın Maraş'ın XVI. yüzyılına dair araştırmasına göre söz konusu dönemde şehir merkezinde gayrimüslim Ermeni nüfus bulunmamaktadır.⁸⁹ Ancak söz konusu dönemde Maraş sancağına bağlı köylerde yaşayan gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranı %8.2'dir.⁹⁰ Köylerde yaşayan Ermeniler XVII. yüzyıldan itibaren şehirde yaşamaya başlasalar da kendilerine ait mabetleri yoktur.⁹¹ Bu durum nüfuslarının kilise inşa etmeye yetmeyecek kadar az olmasıyla ilgili olmalıdır. Her ne kadar İslam hukukçularının görüşü Müslümanların kurduğu şehirlerde gayrimüslimlerin mabet yapmasına izin verilmemesi, savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerde yenilerinin yapılmaması yönünde olsa da İslam ülkelerinde gayrimüslim tebaa ile karşılıklı güven ve iyi ilişkilerin tesis edilmesine bağlı olarak eski mabetlerin tamirine ve yenilerinin yapılmasına izin verilmiştir.⁹² Zaten, XX. yüzyılda şehirde birçok kilise bulunması⁹³ gayrimüslim nüfusu arttıkça yeni kiliselerin inşasına izin verildiğinin delilidir.

Divân'a gönderilen 1713 ve 1730 tarihli şikâyet kayıtlarından gayrimüslimlerin şehirdeki ilk kiliselerini söz konusu tarihler arasındaki bir zamanda inşa ettirdikleri anlaşılmaktadır. 1713 tarihli kayıt, bir Ermeni'nin evininin kiliseye çevrilerek ayın icra etmelerinden rahatsız olan Maraş ahalisinden bir grubun İstanbul'a kadar giderek şikâyetçi olmaları üzerine kaleme alınmıştır. Müslüman ahali şikâyetçi olunca Maraş naibine gönderilen emirle olayın aslının ne olduğunun aydınlatılması ve İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir.⁹⁴ Naibin cevabının ne olduğu tespit edilememiştir. Fakat bu kayıttan on yedi yıl sonra İstanbul'a giderek Dîvân'a müracaat eden Ahmet'in şikâyetinde şehirde bir kilisenin varlığından bahsedilmektedir.⁹⁵ Kayıttaki kilisenin hangi mahallede olduğu belirtilmemektedir ancak 1743/1744 yıllarında Kuyucak Mahallesi sakinleri ile bazı rahipler arasındaki vergi ihtilafına dair kayıtlarla⁹⁶ 1920'de mahallede ayakta olan Aziz Serkis Kilisesi⁹⁷ şehirdeki ilk kilisenin Kuyucak Mahallesi'nde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Maraş'taki ilk kiliselerini XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa ettiren Ermenilerin, Zeytun'daki kilise ve manastırları daha eskidir. Ermeniler Zeytun'daki Zenaret Semurgic, Sent Bamuş ve Meryem Ana Manastırı adlarındaki manastırları için vakıflar da tesis etmişlerdir.⁹⁸

SONUÇ

Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivindeki atık şikâyet defterleri, Maraş ahkâm defterleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki hurufat defterlerinden yararlanılarak XVIII. yüzyılda Ermenilerin Maraş'ın içtimai hayatındaki yerleri tespit edilmiştir. Osmanlı döneminde Maraş, Ermenilerin ve Müslümanların bir arada yaşadığı önemli şehirlerdendir. Bizans İmparatorluğunun X. Ve XI. Yüzyıllarda Doğu Anadolu'yu ilhakı siyasetiyle birlikte Ermeniler İç Anadolu ve Çukurova bölgesine göçe zorlanmıştır. Bu dönemde Maraş ve çevresine yerleşmeye başlayan Ermeniler XVII. yüzyıla kadar şehre yakın köylerde yaşamışlardır. Ancak Celali İsyanlarıyla birlikte köylerden şehre göç başlamış, bu göçlerle birlikte XVIII. yüzyılda Maraş'ta yaşayan Ermeni nüfusu artmıştır. Şehre yerleşen Ermeniler, Müslümanlarla aynı mahallelerde komşu olarak yaşamışlardır. İki toplum arasındaki kültürel etkileşim bazı Ermenilerin ihtida etmesiyle neticelenmiştir. Bir arada yaşama kültürü iki toplumun ticari hayatına da yansımış, Müslümanlar ve Ermeniler birbirinden borç alıp vermişler, davalarında birbirlerini vekil tayin etmişler, ortak ticari faaliyetlerde bulunmuşlar hatta Müslümanların kurdukları cami vakıflarında Ermeni ustalar görevlendirilmişlerdir. Devletle ilişkilerini kendi seçtikleri kethüdaları aracılığı ile sürdüren Ermeniler, kimi zaman Müslümanlardan kendilerine kethüda seçmişlerdir. Ermenilerin ileri gelenleri şehrin âyanı ile kurdukları yakın ilişkiler sayesinde içtimai hayatta kimi zaman Müslümanların önüne geçmişlerdir. Zeytun'daki Zenaret Semurgic, Sent Bamuş ve Meryem Ana Manastırları için vakıflar tesis eden Ermeniler, şehirdeki ilk kiliselerini XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa etmişlerdir. Bütün bu imtiyazlar tanınmakla birlikte hâkim millet olan Müslümanların örf ve âdetlerinin korunması için Ermenilere sosyal hayatta bazı sınırlamalar da getirilmiştir.

⁸⁶ Ahmet Güç, “Ma’bed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 276.

⁸⁷ Levent Öztürk, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara, s. 14.

⁸⁸ Mehmet Aydın, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara, s. 11.

⁸⁹ Solak, *age*, s. 48.

⁹⁰ İbrahim Solak, “Dulkadirli Eyaletinde Gayrimüslimler” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/35, 2014, s. 135-144.

⁹¹ Hasan Arslan, *17.yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İctimai Tarihi)*, Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, Ankara 2014, s. 154.

⁹² Öztürk, *agm*, s. 17.

⁹³ Stanley Elphinstone Kerr, *The Lions of Marash Personal Experiences With American Near East Relief*, State University of New York Press, New York 1973, s. 120-207.

⁹⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 62, s. 115.

⁹⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.126, s. 632.

⁹⁶ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.1, s. 53.

⁹⁷ Kerr, *age*, s. 122.

⁹⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.99, s. 310.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Atık Şikâyet Defterleri

Defter Numaraları: 42, 62, 80, 88, 99, 101, 104, 107, 115, 119, 120, 121, 125, 126, 129, 142, 143, 145, 146, 148, 159, 160.

Maraş Ahkam Defterleri

Defter Numarası: I.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Hurufat Defterleri

Defter Numaraları: 1135, 1148, 1157.

Kitap-Makaleler

ADIYEKE, Nuri, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C. 20 (60), 2014, ss. 345-358.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “İ'lâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 22, İstanbul 2000, ss. 72-73.

AKŞİN, Sina, “Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi (A General Appraisal of the Armanian Issue)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C. 50, 2015, ss. 87-106.

AKTAŞ, Seyran, “XVI. Yüzyılda Çukurova’da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 23, 2015. ss. 7-27.

AKTAŞ, Seyran, “Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu’da İcra Ettikleri Meslekler (XVI. Yüzyıl)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. C. 33, 2020, ss. 297-314.

ARSLAN, Hasan, *17.yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İctimai Tarihi)*, Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, Ankara 2014.

ASLAN, Halide, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara, 2008.

AYDIN, Mehmet, “Kilise”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 11-14.

AYTEN, Ali, *Tanrıya Sığınmak Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2020.

BATAR, Seyran Aktaş, *XVI. Yüzyılda Anadolu’da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara 2020.

BEYDİLLİ, Kemal, “Tehcir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Ankara 2011, ss. 319-323.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz belgelerinin ve siyasî gelişmelerin ışığı altında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

CANATAR, Mehmet, “Kethüda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2022, ss. 332-334.

ÇETİN, Osman, *Sicillere göre Bursa’da ihtida hareketleri ve sosyal sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

DARKOT, Besim, “Maraş”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1997, ss. 310-312.

DOĞAN, Hatice, “Hahambaşılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Ankara 2020, ss. 513-514.

DİA, “Kocabaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 140-141.

ERCAN Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı C.4* Güler E. (Ed.), Ankara 1999, ss. 197-207.

ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss.42-45.

ERSAN, Mehmet, *Selçuklular zamanında Anadolu’da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

ÜMMET SOYDEMİR

- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.
- ERYILMAZ Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı C.4*, Güler E. (Ed.). Ankara 1999, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 236-241.
- FAYDA, Mustafa, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, ss. 428-434.
- GÖKHAN, İlyas, "Arapların Fethinden Selçuklular Zamanına Kadar Maraş". *Bellekten*, C. 73/266, Ankara 2009, ss. 35-76.
- GÜÇ, Ahmet, "Ma'bed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 276-280.
- GÜNAY, Nejla, *Maraş Ermenileri XIX. Yüzyıl*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara 2007.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Kahramanmaraş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 192-196.
- GÜNEŞ, Ahmet, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2008, ss. 255-268.
- GÜNEŞ, Gülcan Avşın, *16.-17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015.
- HONİGMANN, Ernst, "Marash", *The Encyclopedia Of İslam*, Vol. VI, Leiden 1991, ss. 505- 508.
- KAYA, Remzi, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 516-519.
- KAYA, Süleyman, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, 2007, ss. 13-41.
- KENANOĞLU, Mustafa Macit, "Osmanlı Devleti'nin Gayri Müslim Teb'anın İdaresinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak "Ruhani İltizam" Sistemi", *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 14, 2003, ss. 67-84.
- KERR, Stanley Elphinstone, *The Lions of Marash Personal Experiences With American Near East Relife*. State University of New York Press, New York 1973.
- KONAN, Belkis, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 64 /1, Ankara 2015, ss. 171-193.
- KÖÇ, Ahmet, "Sicillerden İhtidaları Okumak: Tanzimat Öncesinde Ankara'da Mühtediler" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 1/2, 2014, ss. 1-13.
- KÖSE Ali, "İhtida", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 554-558.
- KÖSE Ali, *Neden İslam'ı Seçiyorlar Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- ORTAYLI, İlber, "Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, ss. 66-70.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009.
- ÖZEL, Ahmet, "Gayrimüslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 418-427.
- ÖZEL, Ahmet, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Dârüliislam Dârülharb*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- ÖZTÜRK, Erdi, (2023), *Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI.- XV. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara 2023.
- ÖZTÜRK, Levent, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2022, ss. 11-14.
- SEYFELİ, Canan, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.Ek-1, Ankara 2020, ss. 668-671.
- SEYFELİ, Canan, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Yayınevi, İstanbul 2019.

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

SOLAK, İbrahim, *XVI. asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

SOLAK, İbrahim, "Dulkadirli Eyaletinde Gayrimüslimler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1/35, 2014, ss.135-144.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Âyan", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1979, ss. 40-42.

YAMAN, Ahmet, "Zimmi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, ss. 434-438.

YILDIRIM, Mehmet Zahit; SOYDEMİR, Ümmet, "XVIII. Asırda Maraş'ta Âyan Ailelerinden Dulkadiroğulları ve Bayezidoğullarının İktidar Mücadelesi", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 17/2, 2022, ss. 174-187.

YİNANÇ, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>